

5. Կանխիկ փող ՓԼ. 7.000
6. Անշարժ կայքն էր, մի տուն
Binnenkantի վրայ, մի պար-
տեզ քաղաքից դուրս եւ մի
գամբարան՝ Oude Kerkի Ս.
Նիկողայոս եկեղեցում:
Այս անշարժ կայքը չէ
գնահատուած:
7. Առնելիքներ զանազան ան-
ձերի վրայ » 103.000
«Պարտք ունէր թէ ոչ, չէ
յիշուած:

«Այս կտակից յայտնի է, որ ոչ եկեղեցին
եւ ոչ նրա մէջի իրեղէնները Ալեքսանի հարս-
տութեան մասն չեն կազմում, քանի որ կտա-
կում չեն յիշուած: Ոչ մի խօսք չկայ նոյնպէս
չնդկաստանում գտնուող եղբօրը, Պետրոսի
առասպելական ժառանգութեան մասին:»

«Ահա բոլորը . . . :»

«Կ. Պոլսի Մասէ՝ Տեանները ոչ մի իրաւունք
չունին լմստերգամի հայ եկեղեցու վրայ, որ
տեղւոյս հայ գաղութի սեփականութիւնն է
եղած:» Այստեղ վերջանում է De Roeveri
տուած տեղեկագիրը:

Այս տեղեկագրից յետոյ, որ յանձնուել
է թրքական հիւպատոսին, 1887 Մայիսին,
գործը դադարում է, գոնէ այլեւս ոչ մի գրա-
գրութիւն չենք գտնում այս մասին: Կ. Պոլսի
Մասէ՝ Տեանների պահանջը բոլորովին փակուած
է համարվում:

(Շարտագրակցի:)

ՍԱՐՈՒՄԱՆ

ԺԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ
ՍՅԱՄՊՈԼՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻԻ ՔԵՕՍԻԻՐՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Զ.

(Շարտագրակցի խոսք:)

Կը պարտաւորիմ նախ մատնանշել, թէ
առաջին տողի վերջի պարբերութիւնը սխալ
ընդօրինակութեան արդիւնք է, եւ թէ պիտի
ըլլայ այն՝ «յԱնոյ նախնական», ինչպէս
գրուած է Երեմիա Չէլէպիի բուն ձեռագրին մէջ՝

որ կը գտնուի Երուսաղէմ եւ նաեւ Էջմիածնի
օրինակին մէջ (տեսնալ հատորին վախճանը,
Ձեռագիրներու տարբերութիւնները):

Այս սրբագրութեամբ տողին նշանակու-
թիւնը կը վերաբերի ոչ թէ եկեղեցւոյն շինու-
թեանը, այլ զայն շինող պաղիրկեան (վաճառա-
կան) ներուն, որոնց համար Կաֆայեցի ըսելով
հանդերձ, անոնց ծագումն ալ Անի քաղաքէն
ըլլալը իմացունել կուղէ Երեմիա Չէլէպի. յայտ-
նելով միանգամայն՝ թէ անոնցմէ մաս մը լեհաս-
տան անցան, մաս մ'ալ Կ. Պոլիս:

Ըստ այս բառական ուղղութեան, կը ջըի
Բարգէն Վ. ի այն ենթադրութիւնը, զոր «յա-
նուն նախնական» էն հանելով, կը կարծէ
թէ Ղալաթիոյ եկեղեցին իր առջի անունովն է
շինուած¹:

Ինչպէս կ'երեւի վերոյգրեալ երրորդ տողէն,
Երեմիա՝ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին համար կ'ա-
ւանդէ, թէ Հայոց 885 (+ 551 = 1436)
թուականին, Յունական տիրապետութեան ժա-
մանակ կը շինուի այն, բայց գիտնալ որ աւելի
հին է անոր շինութիւնը:

Արմաշի վանքը գտնուած եւ 1769ին
ընդօրինակուած Ձեռագրի մը մէջ կը կարգանք,
թէ՝ «ի թուին Փրկչին 1391, ի Հայրապե-
տութեան Տէրն Թէոդորոսի, ոմն վաճա-
ռական Կոզմաս անուն Կաֆայէ եկեալ ի
Կ. Պոլիս, որ էր ընդ իշխանութեամբ Յու-
նաց, հրաման տուեալ շինելոյ Եկեղեցի մի
ի Ղալաթիայ, կոչելով զանունն Սուրբ Լու-
սաւորիչ, եւ զմատուռ Սուրբ Խաչին Աւետ
ոմն դարբին շինեաց²:»

Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին առա-
ջին շինութիւնն ուրեմն տեղի ունեցած է 1391ին
Կոզմա, Կոզմաս (զոր ուրիշներ սխալմամբ Կոմմո-
ալ գրած են) Կաֆայեցի վաճառականի մը առա-
տաձեռնութեամբ. Երեմիայի յիշած 1436 թուա-
կանը կը վերաբերի Եկեղեցւոյն երկրորդ շինու-
թեանը, արդիւնք՝ Կաֆայէն Կ. Պոլիս գաղթած
մաս մը ուրիշ հայ վաճառականներու, որոնք այլ
եւս տեղացի համարուած են եղեր, ինչպէս գիտ-
րին է մակաբերել, 197^{րդ} տողին վերջի մասէն:

Արմաշի վանքի Ձեռագրին Յիշատակա-
գրութեան գրեթէ նման բան մ'ալ Հ. Ղ. Ինձի-
ճեան կը զետեղէ իր Կ. Պոլսոյ Աշխարհագրու-

¹ Կ. Պոլսի Յովնանի Գաղթարէ, Բարգէն Վ. ի
Վիեննա, էջ 111:

² Այս Յիշատակարանը Բարգէն Վ. հրատարակեալ
է արգէն իր Կ. Պոլսի Յովն. Գաղթարէ (էջ 110) երկատեղ
թեան մէջ, առանց սակայն յայտնելու անոր աղբիւրը:

Հաւանաբար՝ Երուսաղէմի Եօայի Գ. Պատրիարքն է այն, որ պաշտօնավարած ըլլալով 1430—1441, իրաւունք կ'ունենայ արգարել յիշուելու Ս. Լուսաւորչի երկրորդ (1436ի) շինութեանը մէջ, որ ատեն ընդհանուր Հայոց Հայրապետն էր՝ Գրիգոր Մուսաբեկեան:

Հետաքրքրական է նաեւ գիտնալ, որ Եսայի Պատրիարք Ղալաթիոյ Եկեղեցւոյն այս շինութեան միջոցին Կ. Պոլիս կը գտնուէր, եւ թէեւ Երուսաղէմի Պատրիարք տիտղոսը կը կրէր, բայց միանգամայն՝ էր Առաջնորդ Ստամպուլի Հայոց¹, եւ ահա ինչպէս:

Երուսաղէմի Պատրիարքը Մարտիրոս, շատ ծերացած ըլլալուն, իրեն գործակից-օգնական կ'որոշէ Եսային եւ «Պատրիարք» տիտղոսը կու տայ անոր, Եսայի այսպէս կը պաշտօնավարէ ինը տարի մինչեւ Մարտիրոսի մահը՝ որ տեղի կ'ունենայ 1439ին²: Այս պաշտօնավարութեան կոչուելէ յետոյ, կ'երեւի թէ Եսայի իբրեւ Առաջնորդ կը իրկուի Կ. Պոլիս դէպի 1432—1433 ի միջեւ, եւ գրեթէ մինչեւ 1438 կը մնայ հոն, ուր կը գտնուէր նաեւ Յովհաննէս անուն Արքեպիսկոպոս մը՝ իբրեւ Կաթողիկոսական փոխանորդ Բիւզանդեան երկիրներու, ինչպէս կը յայտնեն այս Եկեղեցականներուն³ 1433ին Բասիլեոյ մէջ գումարուած Հաւատոյ Միացման ժողովին ուղղած գիրերը, զորս առաջին անգամ ծանօթացուց մեզ Գալէմբարեան⁴:

Եսայի Պատրիարքի այս առաջնորդութիւնն էր թերեւս պատճառ, որ վերոյգրեալ Արձանագրութեան մէջ անոր անունին քով «առաջնոյ» գնեւ տուած է. արդեօք «առաջնորդին» պիտի գրուէր. այդ առաջնորդը չէր որ 1436ի նորաշէն Եկեղեցին օծեց:

Ամէն պարագայի մէջ, անուշագիր գրչն մը արգիւնք պէտք է համարել Ղալաթիոյ Եկեղեցւոյն առաջին շինութիւններու մասին գրուած այդ սխալ Յիշատակարանը, որ շարագրուած է՝ ոչ թէ իր բուն ատենը, այլ գարեր յետոյ 1733ին, ինչպէս պիտի տեսնանք քիչ յետոյ:

Ո՞ր տայր սակայն, թէ այսօր ուղղուէր բոլորովին այդ սխալագիր յիշատակութիւնը, ինչ-

պէս փափաքած է Փիրղալէմեան Վարդապետը¹, եւ մենէ վերջը եկողները գոնէ բախտ ունենային կարգալու այդ վաղեմի պատմական եկեղեցւոյն ճակատը անոր հիմնարկութեան ճիշդ թուականը 1391, որ կը յայտնէ՝ թէ որչափ հին է Հայերու գաղթը Ղալաթիա քաղաքին մէջ, թէեւ աւելի կանուխ ժամանակներու մէջ ալ՝ գիտենք որ Հայ բնակչութիւն պակաս եղած չէ Բիւզանդական մայրաքաղաքին մէջ²:

Առանց այս վերջին կետին վրայ ծանրանալու, սաչափը միայն յիշենք, թէ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյն շինութեան ժամանակներէն շատ առաջ Ղալաթիա կը բնակէին Հայեր. Չամչեան Կ. Պոլսոյ առման տարիին՝ 1453ին յիշատակութիւնը ըրած միջոցին կը գրէ թէ «Կային եւ Հայք ոչ սակաւք, որք ի Ղալաթիա բնակէին, եւ էին ապաւիննալ յաղօթս³», եւ ուրիշ տեղ մ'ալ՝ «Ի Ղալաթիա, ուր արդէն կային բազում Հայք⁴», Ղալաթիաբնակ Հայերուն մէջ կը գտնուէին Առաքել Բաղիշեցի եւ Աբրահամ Անկիւրացի վարդապետները, որոնք Բիւզանդական մայրաքաղաքին Տաճկներու ձեռքը իյնալուն ահանատես, առանձին ողբեր գրած են ինչպէս յիշած եմ արդէն:

Բայց թանկագին Յիշատակարան մը, զոր Բաբգէն Եպիսկոպոս Անկիւրիոյ Կարմիր-Վանքին Հայերէն Չեռագիրներէն հանած է, կ'աւանդէ, թէ ի հնումն Ղալաթիոյ մէջ Ս. Սարգիս անուն Եկեղեցի մ'ալ ունեցած են Հայերը:

1913 Հոկտ. 11ին՝ Բաբգէն Եպ. Առաջնորդ Գաղատիոյ, բարեհաճած էր յղել ինձ այդ Յիշատակարանը, որ գրուած է «Բերականուր թիւն եւ Մեկն. Բրկնի Եսայեայ Նշեցւոյ եւ Սեկն. Բանից Դաւթի փիլիսոփայի, Ներսիսի շնորհալոյ», անունը ու 284 թիւը կրող ձեռագրին՝ 289—290-րդ էջին վրայ եւ է հետեւեալը՝

«Արինակիս գրողի եռամեծ Կիրիոն Վարդապետի եւ աշակերտ նորին [Սեթ] վարդապետի եւ եղբոր իւրոյ Աւետես միակեցի... Երուսաղէմ վախճանի...

«Քրիստոս Աստուած զսոսա իւր տեսոյն եւ երկնից արքայութեան արժանի առնէ եւ մեզ ծրողի Ստեփանոսի անարուեստ եւ փժուռ գրչի մեղաց թողութիւն պարգեւեցի եւ յիշողաց քրիստոս ողորմեցի, ամէն: Եւ խոշորութիւն եւ

¹ Հանդէս Ամսթրէյ, 1911, էջ 456:

² Յովն. Բարձր-Քիւն Պատրիարքոսն Երուսաղէմի, Բ. Վ. Գրանձակեցին, Կ. Պոլիս 1872, էջ 48: «Կալաթի» բարգէն Վ. Ի, էջ 110:

³ Հանդէս Ամսթրէյ, 1911, էջ 456—463: Սոյն տեղեկութեամբ՝ կրնանք տեսնել ընդունել, թէ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը Յովակիմ Պատրիարքէն շատ առաջ գոյութիւն ունէր եւ կապուած էր Երուսաղէմի:

⁴ Նոյնքա՛ Հայոց, Ղալաթի Վ. Փիրղալէմեանի, 107ի ծանօթութիւնը:

² Հայկական Մարտնաբերութիւն, Հ. Գ. Զարպէտեանի եւ Հայ Կոյսերի Բիւզանդիոյ, Հ. Տէր Սահակեանի:

³ Չամչեան Պատմ. Հայոց, Հատոր Գ, էջ 494:

⁴ Անդ, էջ 500:

սխալանացս անմեղադիր լերուք քանզի կար մեր այս:

Գրեցաւ ի թուիս Հայոց ՊԺ (810 + 551 = 1361), ի Կոստանդնուպօղլիս ի մնտի Ղալաւան ընդ Հովանեաւ Սուրբ Սարգսի, ի հանդիպումն ճանապարհի մեզ յերուսաղեմայ ի Ղրիմս, Սակաւ աշխատող զարժանաւոր քահանայ զանտոն նամակի կոկող, աղաչեմ յիշել ի տէր:

Ուրեմն՝ երբ Ստեփանոսի գրիչէն կ'ուսանինք թէ Ղալաթիոյ մէջ 1361ին Ս. Սարգիս եկեղեցի մը կար, կրնանք նաեւ ընդունել, թէ այդ թուականէն շատ առաջ արդէն գոյութիւն ունէր այն: Այս Յիշատակարանը Պոլսահայ կեանքի պատմութեան խիստ լուսատու մէկ էջը կը յօրինէ: Ա. Գլուխի Ծանօթագրութիւններու շարքին մէջ երբ Գում-Գաբուրի կողմերը գտնուած հին Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն վրայ տեղեկութիւններ կու տամ (էջ 275) կը յիշատակեմ հոն, թէ ի յաշխարս յունաց, ի քաղաքս Կոստանդինուպօղլիս, 1360ին Աստուածատուր Աբեղայ մը ընդ Հովանեաւ Ս. Սարգսի կ'ընդօրինակէ «Բերականութիւն եւ Լուծմունք Նսայեայ վարդապետի» անուն գործը, որ կը գտնուի այժմ Վիեննայի Միտիթարեանց քով. եւ կը հարցնեմ թէ այս Զեռագիրին մէջ յիշուած Ս. Սարգիսը նոյն այն Գում-Գաբուրի Ս. Սարգիս եկեղեցին չէ:

Բարբէն Սրբազանի գտած Յիշատակարանով յայտնի կ'ըլլայ այժմ, թէ 1360ին Ս. Սարգիսը կը գտնուէր Ղալաթիա, ուր 1361ին երուսաղեմէն խրիմ Գացող Ստեփանոս Գրիչը, Աստուածատուր Աբեղային ընդօրինակածը վերստին կ'ընդօրինակէ: Որչափ մեծ արժէք պիտի ունենային մեզ համար եթէ գտնուէին նորանոր տեղեկութիւններ եւ լուսաբանութիւններ, Ղալաթիոյ այդ հին Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մասին:

Ղալաթիոյ որ կողմը կը գտնուէր այդ Ս. Սարգիսը. արդեօք 1391ին շինուած արդի Ս. Լուսաւորիչը անոր հողին վրայ չէր որ կանգնեցաւ:

* * *

Կ'երեւի թէ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին հին ատենն ալ շատ հռչակաւոր էր, զեւրեմիա Զէլէպի 195ին տողին մէջ կ'անուանէր այն «Հայոց Սփովարան», որով կը յայտնէ, թէ այս օրուան պէս եւ ի հիւսն մերայիններու խնդրակատար ուխտատեղին էր այն, Մայրաքա-

ղաքի Հայ եկեղեցիներուն¹ ալ ամենէն նշանաւորը, թերեւս եւ մեծը այսինքն ընդարձակը, ինչպէս կը կարդանք Միտիթար Աբբայի կենսագրութեանը մէջ²:

Այս եկեղեցին 1436ի վերաշինութենէն գրեթէ 125 տարի վերջ 1660ին մազապուրծ կ'ըլլայ հրդեհէ³, իսկ 300 տարի յետոյ, կ'այրի 1731ին, եւ յայտնի չէ թէ այդչափ ատեն անխախտ մնացած է այն, թէ ոչ՝ երբեմնակի նորոգութիւններ կրած, կամ միջանկեալ շինութիւն մ'ալ ունեցած:

15.—18. դարերու մէջ անոր վիճակը մեզի պատկերացնող տեղեկութիւններ կը պակասին, թէեւ մէջ առջ կը գտնուին այդ երկար ժամանակամիջոցէն մնացած ցանցառ թուականներով շարք մը Արձանագրութիւններ, որոնք Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն անունը միայն կը յիշատակեն առանց ուրիշ բան մը աւանդելու անոր մասին:

Այդ Արձանագրութիւնները՝ զորս 1904ին հրատարակեց արդէն Բարբէն Վարդապետ⁴, կը գտնուին խաշքարերու վրայ, նաեւ Զեռագիրներու մէջ. խնամով կը պահուին այժմ եկեղեցւոյն աջ կողմի մատուռը եւ ունին 1437, 1440, 1549, 1663, 1664, 1672, 1676, 1718 թուականները: Վենետիկի վանքին մէջ կայ ձեռագիր Մարդակազմութիւն մը՝ զոր 1688ին կ'ընդօրինակէ ոմն Աստուածատուր երէց

¹ Հոլանդացի Լուկասի Գաթապուր (արդի Լէյտա) քաղաքը 1632ին լատին լեզուով տպուած, Կ. Պոլսոյ Տեղագրութիւնը պարունակող փոքրիկ հատոր մը, զոր տեսած եմ Օրթոթաքիչի Անտոնեան Միտիթարեան թու. կը գրէ թէ 17. դարուն սկիզբը Կ. Պոլսոյ մէջ Հայերը վնգ եկեղեցի միայն ունէին (P. Gylli, de Constantinopoles Topographia, Lugduni Batavorum, ex officina Elzeviriana, anno 1632, էջ 331):

² Տեղագրութեան հեղինակը անունով չի յիշեր այդ եկեղեցիները, որոնց հինգը Կ. Պոլսոյ կողմններն ըլլալու էին՝ այսինքն,

Ս. Աստուածածին (Գում-Գաբուր)
Ս. Սարգիս (Հիսար-Տիպի)
Ս. Նիկողոս (Նշանճը)
Ս. Գէորգ (Սամաթիա)
Ս. Հրեշտակապետ (Պալաթ)

Եւ ձկն ալ՝ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը. բայց գիտնալ եւ ձկն ալ՝ որ երեւի Զէլէպի իր Ստեփանոս Պարթաւիան պէտք է, որ երեւի Զէլէպի իր Ստեփանոս Պարթաւիան մէջ կը յիշէ ուրիշ Հայ եկեղեցիներ ալ, ինչպէս Պէլլեթաւ, իսկի տար եւ այլն, որոնք 1632ին եւ աւելի առաջ ալ թուականներն ունէին, ինչպէս ցոյց պիտի տան Ծանօթագրութիւններս հետզհետէ:

³ Վարդ Միտիթար Աբբայ, Ագոնց, Վենետիկ 1810, էջ 120 եւ 140:

⁴ Աբբայ. Զորից Մատենացի Աշխատիչ, Ն. Գ. Ինճի-ճեան, Հատոր Ե, էջ 191:

⁵ Կ. Պոլսոյ Տեղագրութեան Պարթաւիան, Բարբէն Վ. ի, էջ 117—123:

«ի Դուռն սուրբ Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյն, որ ի թաղն Ղալաթիա», եւ Գատոնի «Գիրք Ուսուցման վասն բարւոք կենցաղավարելոյ» անուն գործը, զոր 1723 ին լատիներէնէ հայերէնի կը թարգմանէ Կ. Պոլսեցի Յակոբ Դպիր ճամաճի զատէ կոչեցեալ ի Ղալաթիա:

* * *

Ս. Լուսաւորիչ 1731 ին այրելով, կը վերաշինուի 1733 ին, շնորհիւ Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքին¹ եւ աշխատասէր ջանքերով արքունի ճարտարապետ Սարգիս Խալֆային, որ 1719 ին Մայր Եկեղեցւոյն², եւ 1727 ին ալ Իւսկիւտարի Ս. Կարապետի շինութիւններուն աշխատած էր³:

1733 ի վերաշինութեան միջոցին է, որ Ս. Լուսաւորիչի միջին Տաճարի աւագ դրան վերեւ կը զետեղուի քիչ մը առաջ յիշած սխալ Արձանագրութիւնը, որուն անմիջապէս ներքեւ կը կարգացուի Կոլոտի ըրած վերաշինութեան յիշատակութիւնը՝ սապէս,

«Յետ հրկիզման դարձեալ նորոգեցաւ ի հիմանց ի Հայրապետութեան Տ. Աստուածա

տոյ Սրբազան Կաթողիկոսի, եւ ի Պատրիարքութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Գրիգորի Շղթայակերի,

եւ ի Պատրիարքութեան Պոլսոյն Տ. Յոհաննու Բաղիշեցւոյ Կոլոտի, աշխատասիրութեամբ Սարգիս Խալֆայի 1733: Ի Ղալաթիայ⁴»:

Դիտելի է, որ այս Արձանագրութեան մէջ ալ Կաթողիկոսին անունը սխալ է, եւ չգիտեմ ինչո՞ւ ուշադրութեան չէ առած Բարբէն Վ. երբ մանաւանդ նախապէս Մանկունի Սրբազան ուղղած էր զայն⁵:

Իջմիածնի Աստուածատուր Կաթողիկոսը վախճանած ըլլալով 1725 ին, չէր կրնար ժամանակակից ըլլալ Ղալաթիոյ Եկեղեցւոյն 1733 ի շինութեանը. Աստուածատուրի տեղը գրուելու էր՝ անոր յաջորդը եղող Կարապետ Ունեցի Կաթողիկոսին (1729) յաջորդող Խոշաբեցի

Աբրահամ Բ. ի անունը, զի նստած է սա 1730—1734¹:

Եկեղեցւոյն՝ այս երրորդ անգամի շինութիւնը Սարգիս Դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան եւ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան ալ կը պատմեն, առաջինը կը գրէ՝

«Այս եկեղեցի Սուրբ Լուսաւորիչին այրեցաւ, ի թուականիս Հայոց ՌՃՁ (1180 + 551 = 1731), յաւուրս Պահոց Լուսաւորիչին, ի ժամանակս թագաւորութեան Սուլթան Մահմուտին: Եւ ապա փոյթ յանձին կալեալ հրաման առին ի միւսում ամին ի Դեկտեմբերի ԺԵ արքունուստ եւ շինել սկսան:

Որոյ միջին տաճարն շինեցաւ աղիւսակերտ եւ կապարածածք եւ միւս երկուքն որ յաջմնէ եւ յահեկէ փայտակերտ եւ տախտակամած: Ի Պատրիարքութեան Տեառն Յովհաննու վարդապետին Բաղիշեցւոյ Կոլոտ կոչեցելոյ, որ եւ ապա թաղեցաւ ի սմա, ի հարաւոյ կողմանէ Աւագ Դրան տաճարին ի թուականին ՌՃՂ (1190 + 551 = 1741) Փետրվարի ԺԳ:»

Եւ Ինճիճեան կ'աւանդէ,

«Ի 1731 այրեցաւ այս եկեղեցի, իսկ ի 1733 եւ ի թուականիս ՌՃՁԲ ի հիմանց կառուցաւ վայելուչքան զառաջինն ի ծեռն անուանի Սարգիս Խալֆային, որոյ շինուած գոլով կամարակապ եւ կապարածակոյթ, գրեթէ միմիայն հանդիսանայ ի մէջ այլ ամենայն եկեղեցեաց հայոց, որմիւնք նոր ի ներքուստ զարդարեալ պատկերօք՝ զորս նկարեաց կեսարացի Ծապիկա ծաղկարար ճայնեալ, որ էր եղբայր Բարսիլ հռչակաւոր արքունի նկարչի, որ նկարեաց զկենդանագիրս Կ. Սուլ. Ամէտի եւ Սուլ. Մահմուտի:

Յաւելան առ նովաւ եւ երկու ավել փայտակերտ եկեղեցիք, որոց գոլով կից իւր միմիայն եկեղեցի կացուցանէին²»:

Սոյն երկու Յիշատակարանները շատ լաւ կը ներկայացնեն նորաշէն Ս. Լուսաւորիչի ճարտարապետութիւնը, զոր եզական անուանել կ'ուզէ անշուշտ Հ. Ինճիճեան, երբ անոր համար կ'ըսէ՝ թէ «միմիայն հանդիսանայ»:

¹ Չափեան Պարմ. Հայոց, Հատոր Գ. էջ 775:

² Հաննի Վարդապետի Պարմ., էջ 128—129:

³ Կոլոտ Յովհաննէս Պարբեր, էջ 30 եւ 138:

⁴ Ղալաթիոյ Եկեղեցւոյն Արձանագրութիւնը, ձեռքի լատինէ, 21 Յուլիս 1898 եւ Կոլոտ Յովհաննէս Պարբեր, էջ 125:

⁵ Զեբերեի լատինէ. թիւ 3966, 21 Յուլիս 1898:

¹ Զեբերեի լատինէ, 21 Յուլիս 1898, եւ Տեղեւոյն Աղ. Հիւսիսեան, 1906, էջ 332:

² Աւետիսեան. Չեքոյ հասանք աշխարհի, Ինճիճեանի Հատոր Ի, էջ 183—184:

Ս. Լուսաւորչի այս շինութիւնը Չամչեան ալ յիշելով՝ կը գրէ, «Յովհաննէս Պատրիարք Կ. Պոլսոյ արար մեծամեծ շինութիւնս... եւ յետ քանի մի ամաց յայրիւ Նկեղեցւոյ Սուրբ Լուսաւորչին՝ որ ի Ղալաթիա, հիմնարկեալ կառոյց նորոգ զայն եկեղեցի թրծեալ աղիւսովք կամարաշէն, եւ երկաթի պատուհանօք յամի 1732, ՌժՁԱ¹»:

Նկատելի է որ Նկեղեցւոյն վրայի Արձա-նագրութիւնը եւ Հ. Վ. Ինձիճեանի 1733 թուականը ցոյց կու տան իբրեւ շինութեան ժամանակ, իսկ Սարգիս դպիր եւ Չամչեան 1732 թուականը. ասոնք երկուքն ալ ճիշդ են 1732 շինութեան սկսիչն է, իսկ 1733 թ. աւարտման, ինչպէս Ղիւրաւ կ'իմացուի Սարգիս դպիրին գրածէն:

Նորաշէն եկեղեցւոյս ճարտարապետութեանը մասին առանձին յիշատակութիւն մ'ալ կ'ընէ՝ Կողմա քէօմիւրճեան իր խաւերէն գրած Կ. Պոլսոյ Տեղագրութեանը մէջ, սապէս,

«Այդ (Ղալաթիա) քաղաքին մէջ նկարագրուած լատին եկեղեցիներէ զատ, կը գտնուին երկու ալ Յունաց եկեղեցիներ, որ նուիրուած են յանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի եւ Երանուելոյ կուսին Աստուածածնայ, եւ մէկ եկեղեցին ալ չմիացեալ Հայերուն, նուիրուած Ս. Գր. Լուսաւորչի: Բոլոր այս եկեղեցիները չոր շինութիւններ են, եւ արտաքուստ ընտելաւորդ չունին որպէս զի ուշադրութեան արժանաւոր կայ ըլլան. այսու ամենայնիւ՝ Հայերու եկեղեցին իբրեւ շինութիւն կամարակապ շինուած ըլլալու առաւելութիւնը ունի եւ ծածկուած է կապարով²»:

Այս գրուածը թէեւ 1794ին է հրատարակուած, բայց՝ Ս. Լուսաւորչի 1733ի ճարտարապետութեանը վրայ է որ կը խօսի. որովհետեւ 1794ին Ղալաթիոյ եկեղեցին աւերակ վիճակի մէջ էր ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ:

Մեծապէս ուրախաւիժ է, որ 1733ի այդ գեղեցիկ շինութեան հեղինակ եղող ճարտարապետին՝ Սարգիս Խալֆային անունը չէ կորսուած դարերու ընթացքին մէջ եւ անմահ է մնացած նախ՝ եկեղեցւոյ ծակաթը զարդարող Արձանագրութեան մէջ, եւ ապա՝ Հ. Վ. Ինձի-ճեանի բազմաբեղուն գրքով: Մեծ գովութեան

արժանի է մանաւանդ այս վերջինը, որ բացի ճարտարապետէն՝ կը յիշատակէ նաեւ եկեղեցւոյն ներքին որմերը իւր վրձինովը ծաղկազննող Կեսարացի Նսայիսս ծաղկարարը եւ կը ծանօթացնէ մեզ անոր եղբայրը՝ հուշակաւոր Բարսեղ Նկարիչը արդունի: Հայկական գեղարուեստի պատմութեան համար որչափ կարեւոր է գիտնալ այսօր 18^{րդ} դարու մէջ երեւելի եղած այդ Հայ Արուեստագէտները, որոնց ժամանակակից էր 1722ին Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին շինող արքունի Հայ ճարտարապետը Մարտ օղու Մելտոն¹, ինչպէս տեսնենք Ա. Գլուխին մէջ:

«Կամարակապ» եւ «կապարածածկովթ» շինուած այս եկեղեցին 1771 փետրուար 7ին ամբողջովին կ'այրի եւ միայն մէջ տեղի քարաշէն մասը կը մնայ ինչպէս կը գրէ Պասմաճեան Գր. Պատրիարք²: 28 տարի եւ 6 ամիս այդպէս այրած մնալէ վերջը, հազիւ թէ կը վերաշինուի Գանիէլ Պատրիարքի օրով՝ 1799 սեպտ. 18ին³. այս անգամ ճարտարապետ ունենալով Մինաս Խալֆան անուանի:

Սարգիս դպիր իր ձեռագիր տեղագրութեան մէջ կը գրէ այս մասին,

«Սոյն այս եկեղեցի (Ս. Լուսաւորչի) դարձեալ հրգեհեալ կիղեցաւ ըստ փայտակերտ շինուածոցն ի թուականին ՌՄԻ (1220 + 551 = 1771) Փետրվրի Է. եւ այնպէս մնաց մինչեւ ի թիւն ՌՄԻԸ (1249 + 551 = 1799) սպմբրի ժի: Եւ յետոյ յաջորդէն նոյն կրկին անգամ վայելապէս շինեցաւ զկնի ամաց քանեւութից, եւ ամաց վեցից եւ աւուրց երկստասանից:

Քանզի յամի ճն 1799, եւ ի թուականին Հայոց ՌՄԻԸ, Սպմբրի ժի Եւ յիւրակէի Տօնի Վարդայ Խաչին հրաման եղեալ յաջորդեալստ Արքի Միմար աղային, որ էր թուան գարա միմարին, եւ նա եկել քէշֆ աշար:

Եւ ապա ի վաղիւ անգր որ էր օր երկուշաբթի, օկիզն արարին շինելոյ զնոյն ի թուականին հիճրէթին 1214 յառաջում աւուր ամենան ճեմաղիկվէլին, որ էր Սպմբրի ժի: Եւ ի յամենան Նոյնմբրի ժի. յիւրակէի աւարտեալ շինուածքն օծաւ ձեռամբ յիւր կիւրակէի աւարտեալ շինուածքն օծաւ ձեռամբ պատրիարքի քիթիս՝ Տն Գանիէլի Արհի Եպիսկոպոսի:

Եկեղեցւոյն այս չորրորդ վերաշինութեան պատմութիւնը շատ հետաքրքրական կերպով կը պատմէ նաեւ Չեռագիր Յիշատակարան մը, որ սեպհականութիւն է ինձ, եւ որ կը գտնուի հատուկօրր գրուածներ պարունակող հատորիկի

¹ Ալեքէր. Չրէն Ժառնց Ալեքէր, Հատոր Ե. էջ 131:

² Բանասէր, Պարիս, 1905, էջ 154:

³ Ալեքէր. Չրէն Ժառնց ալեքէր, Ինձիճեան, Հատոր Ե. էջ 184:

¹ Չամչեան, Պարիս. Հայոց, Հատոր Գ. էջ 775:
² «Descrizione Topografica dello stato presente di Costantinopoli», Da Cosimo Comidas de Carbognano, Bassano MDCCXCIV (1794), էջ 62:

մը մէջ: Այս Յիշատակարանէն կ'ուսանինք, թէ Ղալաթիոյ Հայ Ժողովուրդը Ս. Լուսաւորչի եկեղեցւոյն երկարամեայ այրացաւեր վիճակէն դառնացած, խմբովին կը գրգռի ընդդէմ այն ատենի իշխան — աղայներուն, որոնք շինութեան վերաբերեալ դրամները իւրացնելով եւ կուլ տալով, իրենց գողութիւնը պարտկելու համար, չէին ուզեր որ շինութեան ձեռնարկուէր եւ այլեւայլ պատրուակներով օրէ օր գործը կը ձգձգէին:

Ժողովուրդը օր մ'ալ, կ'ըմբոստանայ, կ'ըմբոստանան նաեւ կիները եւ խումբ մը ուժեղ մարդիկ իրենց հետ առնելով, բաղնիքները կը խուժեն դանիէլ Պատրիարքին վրայ եւ խիստ բողբոխ ձայներ բարձրացընելով, ուժգնապէս կը սպառնան, որ՝ եթէ չուսով շինութեան չսկսուի, իրենք պիտի դիմեն ամեն տեսակ միջոցներու եւ հետեւանքը շատ գէշ կ'ըլլայ:

Արդի ժամանակներու համար նուազ խրատական չէ Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն 1799 ի շինութիւնը պատմող այդ Յիշատակարանը, զոր կարեւոր կը համարիմ նոյնութեամբ հոս ներկայացնել, թէ եւ Բաբգէն վարդապետ ալ իւր «Կորոտ Յովհաննէս Պատրիարք»¹ աշխատութեանը մէջ հրատարակեց զայն արդէն, առանց սակայն յայտնելու թէ ուստի էր առած:

Ահաւասիկ այն,

Պատմութիւնն ուրողութենէ եկեղեցւոյն օր
լուսաւորչին որ 'ի Ղալաթիա:

Շնորհիւ եւ ողորմութենէն իմ յայտմամբ որ էր թուական Հայոց ՌԲՄԸ (1248 + 551 = 1799) սեմպի ժԷ. յէր բը՝ եղեւ սկիզբն հիմնարկութեան տաճարին, կառուցեալ յանուն ՍԷ լուսաւորչին մերոյ որ 'ի Ղալաթիա, զկնի յայրեցմանէն 28 ամաց 4 ամսոց եւ 11 աւուրց:

Բայց այսու օրինակաւ, քանզի յորմէ հետէ այրեցաւ տաճարս այս՝ բաղնիքս մատուցաւ նամակ աղերասնաց թագաւորացն երկոյ, այսինքն Սուլթան Միւստէֆէյին, որոյ աւուրս պարեցաւ, Սուլթան Համիդին, եւ Սուլթան Սէլիմին, բայց չեղեւ հնար առնուլ հրաման շինուի եւ նորոգութեան խանգարեալ աւերակաց եկեղեցւոյս այսօրիկ (որոյ տեսութիւն միայն արտասուելից հառաչանք լինէր, թող թէ բնակ ժողովրդեան յամարան արեւակէզ՝ եւ 'ի ձմեռան ցրտասառոյց եղելուին 'ի բացօդեայ յաւերակն արանց եւ կանանց), եւ այս անձ լինէր յաղագս անմիաբանութեան երկպառակութեան ժողովրդոց, եւ մանաւանդ իշխանաց տեղւոյն, որք զգանձս տաճարին յափշտակեալ իւրացուցանէին, եւ ուստի ոչ կամէին լուսաւորչին շինուի նորին, զի մի սեփականեալ գրամին պահանջեցին 'ի նոցանէ բռնութիւն: Եւ իրեւ իրս այս պատկանանքն ի բաղում մաս, ապա ի յոգին ապաստան եղեալ յարեան ի վրէժն խումբ բազմաց սրի-

կայից եւ ողորմութեան, որոց բաղումք այնք էին՝ որք պաշտօնէից արքայական պալատանն՝ սինիզոր նաւուց թիւաւորացն էին, մանաւանդ զի տեսանէին զազգ յունաց գուն գործեալ հետզհետէ նորոգեն եկեղեցիս իւրեանց, ի նախանձ բարի շարժեալ՝ բողբոխ բարձեալ գիւմէցին առ հասարակ արք եւ կանայք յեպիսկոպոստանն Հայոց՝ առ ոտս Գանիէլի պատրիարքին աղաղակէին ինդրելով զիրաւունս եւ ասեն, իշխանքն մեր գողացեալ զինչս եկեղեցւոյն մերոյ՝ այժմ զօղեալ թագուցեալ կան եւ ոչ կամին միաբան հաւանութիւն փոյթ ունել եկեղեցւոյս շինուի, եւ արդ՝ դատարան ընդ մեզ եւ ընդ նոսա, ապա թէ ոչ՝ վախճան իրին դառնութիւն վճարի՝ եւ նորա ունկնդիր եղեալ բանից նոցա քաղցրութիւն քաջալերս տուեալ միութարեաց ամբալկան եւ յորդոր բանիւք՝ գնալ ի լաքանչիւր ի տեղին իւրեանց խիղով ասելով, ահա ես եկից զինի ձեր՝ եւ ընդ բարեխօսհարանց զէս իրացն խորհել մարթասցուք, եւ վաղվաղակի ել ի նաւ գնալ ի Ղալաթիա: Իւր յայն ինչ հնչաւ հրաման արքայի աւետաւոր՝ յաղագս շինման տաճարին, եւ ի վաղին՝ որ էր օր միաշարժի առաքեցաւ իշխանն հիւսանց ճարտարաց՝ որ ասի մէյմար աղա որում անունն էր արիֆ աղա եւ ճանաչիւր զարալ մէյմար, ը որում էր եւ ճրտիտ ոմն քաղաքացի Միւսա անուն կոչեցեալ առ ի զննել զվայրն որպէս սովոր են, առ որ յանձնեցաւ շինուի տաճարս ըստ հաճոյից կամաց իւրեանց եւ ի վաղին հրամանս ետ բռնել զհիմունսն իշ, եւ նախ առաջին Գանիէլ Եպիսկոպոսն քաղաքին առեալ ի ձեռն օրհնուր զբրէզ գործի՝ եւ հնար նովաւ զորս կողմունս աւերակին առ ի բարեկալութիւն սուրբիկայ գործոյն՝ յԱճ յուսացեալ: Եւ յետ ութն շաբաթուց յանկ ելեալ իրր աւարտելոյ ձեռն տուեալ շինուի տաճարս, շէնք եւ փառաւոր, հոյակապ եւ զարմանալի՝ կամարաձեւ յօրինեալ, կրամած սպիտակ եւ պայծառ ըն անփ գեղեցիկ, իրեւ զհիսցուսն կարգեալ տեսողաց. եւ յաւուր երեքտասներորդի նոյնմբեր ամսոյն չորաւ Պատրիարք քաղաքի Գանիէլ վրդպ, եւ մեծահանգէս տառնախմբութիւն կատարեաց գնաւակատիս օրհնութեան օծման նորակերտ տաճարս ի փառս Քի Այ մերոյ, եւ կենդանի նահատակին իւրոյ Սրբոյն Գրիգորի, որ է օրհնեալ յաւիտեան Ամէն:

Ինչպէս կը հետեւի վերոյգրեալ Յիշատակարանի վերջաբանութեան, Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն այս անգամի շինութիւնը աւելի գեղեցիկ էր, աւելի հոյակապ քան զառաջինը: Կամարաձեւ՝ ընդարձակ, երեք առանձին տաճարներէ բաղկացած էր եւ կը բաղկանայ. միջինը նուիրուած Սուրբ Լուսաւորչին. հիւսիսայինը՝ Սուրբ Խաչին եւ հարաւայինը՝ Սուրբ Կարապետին. եւ ասոնց արեւելեան կողմերն ալ՝ մէյմէկ մատուցաւ Ամենափրկչի, Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետի եւ Ս. Հրեշտակապետաց անուններով, որոնք շէնքին ամբողջութեանը հետ խառն, ճարտարապետական արուեստի սքանչելի յորինութեամբ կը ներկայացնեն այսօր:

(Շարունակելի:) ԴԿԾ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐՈՂԱՆԻ

¹ Կարապետ Յովհ. Պատրիարք, Բաբգէն, Վ. ի, էջ 114: